

УДК 343.22:316.6

Попович О. В.,

асистент кафедри кримінально-правових
дисциплін Чернівецького факультету
Національного університету
„Одеська юридична академія”

Особистість злочинця як соціально-психологічне поняття

Стаття присвячена розкриттю особистості злочинця, що передбачає вивчення психологічних механізмів протиправної поведінки, мотивації різних видів злочинів, індивідуально-психологічних і соціальних чинників та ситуативних реакцій людини.

Ключові слова: особистість злочинця, злочинне діяння, психологічна структура злочину, ціннісні орієнтації злочинця, індивідуальна правосвідомість, правовий нігілізм, соціально-правовий цинізм, дефекти особистісних установок, дефекти психічного розвитку.

Статья посвящена раскрытию личности преступника, которое предусматривает изучение психологических механизмов противоправного поведения, мотивации разных видов преступлений, индивидуально-психологических и социальных факторов и ситуативных реакций человека.

Ключевые слова: личность преступника, преступное деяние, психологическая структура преступления, ценностные ориентации преступника, индивидуальное правосознание, правовой нигилизм, социально-правовой цинизм, дефекты личностных установок, дефекты психического развития.

The article deals with the analysis of criminal personality, which provides for study of psychological mechanisms of unlawful behavior, motivation of various crime types, individual, psychological and social factors and human situational reactions.

Key words: criminal personality, criminal action, psychological structure of a crime, axiological orientations of a criminal, individual legal consciousness, legal nihilism, social and

legal cynicism, defects of personal attitudes, defects of psychical development.

Постановка проблеми. Особистість злочинця характеризується виникненням певних змін (вад) у її психологічній структурі. Змінам піддаються ціннісні орієнтації, потреби, схильності, переконання. Виникають негативні риси характеру: жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво тощо.

Аналіз дослідження даної проблеми. Різні аспекти даної проблеми в різний час досліджували такі зарубіжні та вітчизняні вчені: Ю.М. Антонян, В.Н. Бурлаков, Я.І. Гилінський, Г.Н.Горшенков, А.І. Долгова, П.А. Кабанов, В.Н. Кудрявцев, Н.Ф.Кузнєцова, В.В. Лунєєв, В.А. Номоконов, Д.А. Шестаков, А.М.Яковлев та інші.

Мета даної статті полягає у дослідженні особистості злочинця як соціально-психологічного поняття, що включає сукупність типових психологічних і етичних якостей індивіда, які формуються в результаті скоєння злочинів. Особистість злочинця охоплює цілу систему психологічних властивостей: спонуки, установки, переконання, емоційні та вольові особливості тощо.

Виклад основного матеріалу. Особистість злочинця не тільки існує, вона потребує поглибленого дослідження. Саме тому необхідно погодитися з А.Ф. Зелінським, який стверджує, що особистість злочинця — альфа і омега кримінальної психології, її наріжний камінь. Людина, яка порушила кримінальний закон, є автором злочину, а її „справа” перетворює громадянина на злочинця, який відкидається суспільною свідомістю [1, с. 9]. У злочинців у процесі заняття злочинною діяльністю виробляються своєрідні вміння і навички, звички і схильності, тобто „злочинний” почерк. Схильність до скоєння злочинів певним способом — передумова злочинної професіоналізації. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності — ключ до виявлення винних.

Про особистість злочинця необхідно говорити у тому випадку, коли йдеться про певну систему злочинних дій. Це зумовлено тим, що особистість формується в процесі діяльності (зокрема злочинної). Здійснення злочинних дій позначається на

психологічній структурі особистості, виникненні у неї антигромадської спрямованості (установки).

Заслуговують на увагу пропозиції деяких авторів виділяти наступні категорії ознак щодо структури особистості злочинця:

1) соціально-демографічні: а) загальногромадянська сфера (соціальне походження, соціальне становище, освіта, участь в суспільно-політичних подіях тощо); б) сімейна сфера (сімейний стан, склад сім'ї, взаємини членів сім'ї тощо); в) побутова сфера (місце проживання, житлові умови, матеріальне становище; найближче побутове оточення, знайомства тощо); г) виробнича сфера (професія, спеціальність, рід заняття, трудовий стаж, характеристика в колективі тощо);

2) соціально-психологічні: а) етична сфера (світоглядні і етичні риси людини); б) інтелектуальна сфера (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід тощо); в) емоційна сфера (сила і швидкість реакцій на подразники, ступінь емоційної збудливості тощо); г) волюва сфера (цілеспрямованість особистості, самовладання, рішучість тощо).

У сучасній кримінальній психології розглядають також певний причинний комплекс особистості злочинця, до якого відносять: 1) соціальні фактори (нестабільність суспільства, несприятлива соціально-психологічна атмосфера в ньому, соціальна незахищеність тощо); 2) політичні фактори (відсутність розвиненої демократії, тоталітаризм, корумпованість тощо); 3) ідеологічні фактори (відсутність ідейності, бездуховність тощо); 4) моральні фактори (аморальність, поширеність алкоголізму, наркоманії, люмпенізація в суспільстві тощо); 5) економічні фактори (спад економіки, зростання тінізації в економічній сфері тощо); 6) соціально-побутові фактори (незадоволеність побутовим обслуговуванням, відсутність житла тощо); 7) соціально-технічні фактори (виникнення нових професій, технізація виробництва, необхідність освоєння передової техніки тощо); 8) соціально-культурні фактори (криза вітчизняної культури, засилля культури насильства, пропаганда антигуманних ідей через засоби масової інформації тощо); 9) національні фактори (ідеї націоналізму, міжнаціональні конфлікти тощо); 10) соціально-демографічні фактори (проблеми в сім'ях, „вимирання” сіл тощо); 11) організаційно-управлінські

фактори (помилкові владні рішення, відсутність зв'язку органів влади і управління з населенням тощо); 12) соціально-правові фактори (правові пропуски; відсутність врегульованості суспільних стосунків); 13) генетичні фактори (погіршення генетичного потенціалу); 14) соціально-медичні фактори (руйнування системи медичного обслуговування, невчасне виявлення психічних аномалій тощо); 15) інформаційні фактори (інформаційна перенасиченість, негативна дія реклами тощо); 16) соціально-виховні фактори (відсутність виховної роботи, належної діяльності громадських організацій тощо); 17) кримінальні фактори (існування кримінальних інститутів, кримінальної ідеології, кримінальної субкультури тощо); 18) кримінологічні фактори (недостатність системи профілактичної роботи; відсутність прогностичної діяльності відносно правопорушень, недоліки попереджувальної діяльності правоохоронних органів тощо); 19) військові фактори (синдром розвалу армії; дідівщина; торгівля зброєю і боєприпасами тощо); 20) соціально-психологічні фактори (особливості соціальних спілкувань; виникнення негативних рис особистості тощо).

Спроби дослідження злочинних типів були зроблені лікарем-психіатром Ч. Ломброзо, який вивчав представників місць позбавлення волі і своєрідність татуювань на їх тілі. Ч. Ломброзо і його послідовник Е. Феррі розрізняли наступні типи злочинців: 1) природжених; 2) „злочинців внаслідок безумства”, психопатів та інших, які страждають психічними аномаліями; 3) злочинців через пристрасть; 4) випадкових; 5) звичних [2, с. 31 – 32]. Патріарх антропологічної школи кримінального права Ч. Ломброзо стверджував, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за специфічними фізичними і психічними ознаками (виникнення цієї школи відноситься до 70 – 80-х рр. XIX ст.).

Заслуговує на увагу класифікація особистостей, запропонована психологом А.Ф. Лазурським. При визначенні типів він виходив з: 1) природних психологічних можливостей; 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності. Причому відповідно до цих ознак він визначив три рівні особистостей: нижчий, середній і вищий. На кожному рівні визначаються так звані чисті типи, змішані та збочені.

Для кримінальної психології важливе значення мають збочені типи особистості нижчого рівня (з цих типів виходять злочинні особистості [3, с. 46 – 52]). А.Ф. Лазурський до збочених типів відносить: 1) пасивний тип, який виступає у вигляді двох різновидів: а) апатичного, такого, що характеризується байдуже-млявим ставленням до всього оточуючого, відсутністю яскраво виражених інтересів і потреб; б) безвольно-боязкого, якого легко переконати, з переважанням пригніченого настрою. На думку вченого, люди такого типу, хоча і не відносяться до кримінального типу, можуть бути джерелом поповнення злочинного світу; 2) тип розважливого егоїста. Люди цього типу розважливі і хитрі, черстві і злопам'ятні; на першому плані у них турбота про свої вигоди і інтереси, переважно матеріальні; цей тип дуже близький до кримінального; 3) афектно-збочений тип, представники безладно веселі, легковажні люди. За своїми соціальними проявами — п'яниці, забіяки, скандалісти, дрібні злодюжки; 4) активно-збочений тип (гвалтівник). Тут два підтипи: а) безладного гвалтівника, котрий характеризується рішучістю, енергією. Працювати не любить, схильний до бійок; б) зосереджено-жорстокий, який не зупиняється і перед вбивством [4, с. 63 – 65].

У 20-ті роки минулого століття дослідження різних типів злочинців проводить С.В. Познишев. Всіх правопорушників залежно від співвідношення об'єктивних обставин і внутрішньої особистісної готовності до злочину він розділив на дві категорії: октогенних та екзогенних. Перші — „моральні психоастеніки”, яким не притаманні норми моралі і здатність до співпереживання. Другі — здійснюють діяння під впливом зовнішніх умов. До цієї категорії можуть бути віднесені особистості: 1) з недостатньо розвиненими правовими почуттями; 2) недостатньо самостійні при виборі вчинків, тобто такі, яких легко переконати, легковажні, слабохарактерні [5, с. 107 – 112].

Спробу створити класифікацію особистостей на матеріалах вивчення злочинців зробила психіатр А. С. Петрова. Основна ідея полягала в тому, що поняття особистості розглядалося як тип реакції, що визначається психологічною конституцією (будовою) людини. У цьому плані автор розрізняє „примітиви” (нормальна людина, але внаслідок несприятливих умов нерозвинена людина

низького культурного рівня) і „непримітиви” (характеризуються високою культурою). А.С. Петрова усередині кожної з груп виділяє основні типи (конкретно-емоційний, ефективно-абстрактний, інтелектуально-вольовий) і проміжні [6, с. 37].

Викликає інтерес пропозиція А.Г. Ковальова розрізняти основні типи особистості злочинців залежно від ступеня кримінальної зараженості особистості. За цим критерієм автор виділяє: 1) глобальний злочинний тип (тип з повною злочинною зараженістю). Цей тип асоціальний. Він негативно ставиться до праці та людей. Представники цього типу не мислять життя поза злочинами, які їм обіцяють основні радощі. Всі їх помисли, відчуття пов'язані із задумами здійснення злочинів, їх воля тверда і непохитна в кримінальних діяннях. Цей тип включає різні підтипи хтивого розбещувача і гвалтівника, казнокрада, який, незважаючи на покарання краде і краде, і, нарешті, бандита [3, с. 50]; 2) парціальний тип, тобто з частковою кримінальною зараженістю. Особистість цих людей ніби роздвоєна, в ній уживаються риси нормального соціального типу і риси злочинця; 3) передкримінальний тип; означає, що ці люди володіють такими морально-психологічними властивостями, які в певній ситуації, якщо вони опиняться в ній, неминуче скоюють злочини. Тут існує два різновиди особистостей: а) люди з надзвичайно емоційною збудливістю і недостатнім самовладанням; б) легковажний ледар, який любить добре пожити, не утруднюючи себе [3, с. 50 – 51].

Існують також інші критерії класифікації злочинних типів. Зокрема, М.І. Єнікеев за ступенем соціальної дезадаптації розрізняє два типи особистості злочинця: антисоціальний тип (особи, які неодноразово скоїли злочини на основі стійкої антисоціальної спрямованості, — тип „злісного” злочинця); асоціальний тип (особи, які вперше скоїли злочин на основі загальної асоціальної спрямованості, — несоціалізований, „менш злісний” тип злочинця). На підставі психорегуляції автор виділяє тип особистості злочинця, який характеризується дефектами психічної саморегуляції (особи, які скоїли злочин вперше і в результаті випадкового збігу обставин; досконалий злочин суперечить загальному типу поведінки даної особистості, випадковий для неї, пов'язано з окремими дефектами

саморегуляції. Це особи, які не зуміли протистояти криміногенній ситуації; їх особистісною особливістю є низький рівень самоконтролю, ситуативна зумовленість поведінки). За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості розрізняє наступні групи злочинців: 1) злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю (корисливо-господарська підгрупа злочинців: злодії, шахраї); 2) злочинці з антисоціальною корисливо-насильницькою спрямованістю (особи з корисливими посяганнями, поєднаними з насильством над особистістю); 3) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю (особи із вкрай зневажливим ставленням до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей) [7, с. 53 – 55].

При вивченні окремих категорій злочинців істотне місце відводиться насильницькому типу злочинця (хуліган, гвалтівник, вбивця). У літературних джерелах робилися спроби встановити найбільш загальні риси насильницьких злочинців: 1) егоїзм, що нерідко переходить в егоцентризм, при якому вся поведінка особи підкоряється лише її інтересам, бажанням і потягам; примітивно-анархічна позиція: „що хочу, те й роблю”; 2) тісно пов'язана з егоїзмом (а нерідко і прямо визначена ним) зневага до інтересів і думки окремих членів суспільства, зокрема навіть найближчих цій людині людей; 3) відсутність здатності, а часто і бажання поставити себе на місце потерпілого; звідси — відсутність співчуття до потерпілого, більша чи менша жорстокість; 4) переважно афектний характер поведінки, при якій бажання, потреби і потяги, які виникають у особистості, відразу ж реалізуються, у тому числі і злочинним шляхом.

Скоєння насильницьких злочинів пов'язане з агресією. У психології агресія розглядається як поведінка або дія, спрямована на завдання фізичної або психічної шкоди або на знищення іншої людини. Готовність окремої особистості до агресії виявляється як негативна межа — агресивність. Необхідно зазначити, що термін агресія означає напад. Агресивні злочини мають злісний, деструктивний характер і переслідують мету заподіяти потерпілому шкоду. В основі кримінальної агресії — ворожнеча і жага руйнування. Вона посягає на найважливіші людські блага — життя, здоров'я, честь, гідність, права людини. Агресія спрямована на завдання людині страждань і перешкоджає

здійсненню її намірів. Об'єктами агресивних дій бувають також речі і природа — місце існування людей [1, с. 170 – 171].

Насильницький тип злочинця пов'язаний з тим, що вирішення конфлікту характеризується наявністю агресивності особистості, зумовленої такими якостями індивіда, як соціальна відчуженість, знижена толерантність, озлобленість, егоцентризм тощо. Для насильницьких злочинців характерний низький рівень загальної культури і освіти.

Розрізняють випадкових злочинців і стійкий („злісний”) тип насильницького злочинця. Для злісного типу характерна агресивна спрямованість особистості, прагнення вирішити конфлікт за допомогою фізичної сили, жорстокість, що проявляється.

Особливий тип насильницького злочинця — вбивця. Існують різні типи вбивць: „випадкові” вбивці, сексуальні вбивці, вбивці-хулігани, вбивці-терористи, вбивці-найманці (кілери) тощо.

Позбавлення життя іншої людини має серйозні психологічні наслідки для особи, яка скоїла його. „Не убий” — свідчить шоста заповідь Закону Божого. І це пов'язано не тільки із захистом життя людини, але і тими стражданнями (певними психічними станами), в яких перебуває особа, яка скоїла вбивство. Скоєння вбивств передбачає деформацію всієї структури особистості.

Специфіка сексуальних вбивств полягає в необхідності обліку сексопатологічних даних. Так, насильство серійних сексуальних садистів детерміноване психолого-психіатричними закономірностями (такий садизм обирається як аномальна форма вирішення різноманітних індивідуально значущих інтра- та інтерперсональних конфліктів і подолання хронічних фрустрацій, підвищення самооцінки, підтвердження своєї маскулітності) [8, с. 76 – 80]. Дану категорію вбивств (сексуальних) скоюють чоловіки. Явища садизму в жінок зустрічаються вкрай рідко, а садистські вбивства і некрофілія не зустрічаються [9, с. 71 – 74].

У спеціальній літературі наголошується, що для серійних сексуальних злочинів характерне садистське оформлення епізодів, демонстрація, насамперед самому собі, свого панування над жертвою: її особистістю, тілом, нерідко — можливість

розпоряджатися її речами, життям, здоров'ям, статевою незалежністю і недоторканністю, жорстоке її пригнічення і підпорядкування, катування, тортури, болісне завдання ушкоджень, знущання, глум, приниження [10, с. 94].

На даний час серйозною соціальною небезпекою є замовлені вбивства. Психологія замовленого вбивства характеризується складним ланцюгом взаємодій: замовник – виконавець, або замовник – посередник – виконавець, або замовник – декілька посередників – виконавець. Існують різні типи виконавців замовленого вбивства (кілерів). Вони можуть бути розділені на виконавців-дилетантів і виконавців-професіоналів.

Наймані вбивці-професіонали у свою чергу підрозділяються на вбивць-одинаків, які виконують замовлення час від часу, і вбивць, які знаходяться на постійному утриманні того чи іншого злочинного угруповання. Вони здійснюють вбивство групою кількістю по дві – три особи.

Психологічні особливості має особистість виконавця замовленого вбивства, для якої основний мотив діяльності — не лише користь, але і досягнення професійного результату. Професійних виконавців замовлених вбивств пропонувалося умовно позначити як: 1) „соціопатичних”, до яких відносяться особистості з явними дефектами психічної діяльності, в межах станах; 2) „категорія інфернального досвіду” — ветерани бойових дій, колишні засуджені особи з низьким соціальним статусом.

Вбивця-професіонал йде на справу, якщо відчуває 99% за гарантію власної безпеки. Він володіє достатньо високими навиками в „мистецтві” вбивати людей, використовує найсучаснішу техніку стеження і радіозв'язку, проводить заходи щодо підготовки вбивства. Ніхто і ніколи не повинен запідозрити в ньому ліквідатора. Він повинен бути неяскравим, непомітним, таким, який розчиняється в натовпі.

Специфікою відрізняється особистість хулігана. Існують різні версії походження одного з найпоширеніших в світі визначень порушення громадського порядку (хуліганства). Зазвичай його пов'язують з прізвищем однієї ірландської сім'ї,

що проживала в Лондоні наприкінці XVIII ст. і відрізнялася особливим буйством... Але коріння явища, яке позначається ним, — в глибині століть, в агресивній природі людини [1, с. 186].

Хуліган прагне продемонструвати владу за допомогою насолоди безкарністю, прояву самоствердження. В процесі хуліганства має місце явна невідповідність приводу і реакції на нього. Майже всі прояви хуліганства здійснюються в стані алкогольного сп'яніння або наркотичного збудження. Серед вуличних бешкетників переважають молоді люди, які діють, як правило, групами [1, с. 188 – 189]. Дії хулігана часто супроводжуються руйнуванням або знищенням майнових цінностей. Йдеться про вандалізм — безглуздо жорстоке руйнування історичних пам'яток, культурних цінностей, будівель, споруд, майна. За своєю психологічною сутністю вандалізм агресивний.

Широке коло особистостей включає корисливий тип злочинця: злодії, розкрадачі, шахраї тощо. Злодій — злочинець, який займається крадіжками. Саме зі злодіями пов'язане виникнення злочинних традицій, злодійських „законів” і правил поведінки у кримінальному світі. Розрізняють злодіїв: „домушників”, „фортонників”, „кишенькових” тощо. У злодіїв порушується система етичної орієнтації, з'являються негативні якості особистості: жадібність, прагнення до наживи, нечесність тощо. Від крадіжки необхідно відрізнити kleptomaniю — прагнення, що імпульсно виникає (непереборне) вилучити ті чи інші речі без корисливої мети.

Висновки: Підсумовуючи, можемо констатувати, що у психології особистості злочинця розрізняють певного роду дефект-ти: 1) дефекти індивідуальної правосвідомості (соціально-правовий інфантилізм, правова непоінформованість, соціально-правова дезінформованість, правовий нігілізм (негативізм), соціально-правовий цинізм, соціально-правова безкультурність); 2) патологія потребової сфери особистості; 3) дефекти в особових установах; 4) дефекти психічного розвитку (спостерігаються майже у 50% засуджених).

Література:

1. Зелинский А. Ф. Криминальная психология / А. Ф. Зелинский. — Киев : Юринком Интер, 1999. — С. 9.

2. Фэрри Э. Уголовная антропология и социализм / Э. Фэрри // Проблемы преступности. — 1924. — Сб. 2. — С. 31 — 32.

3. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя / А. Г. Ковалев. — Москва : Юридическая литература, 1968. — С. 46 — 52.

4. Лазурский А. Ф. Классификация личностей / А. Ф. Лазурский. — Петербург, 1921. — С. 63 — 65.

5. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки / С. В. Познышев. — Москва, 1923. — С. 107 — 112.

6. Петрова А. С. Психологическая классификация личностей / А. С. Петрова. — Москва, 1927.

7. Еникеев М. И. Юридическая психология [учебник] / М. И. Еникеев. — Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 53 — 55.

8. Бухановская О. А. Серийные сексуальные садисты: подходы к лечению и его принципы / О. А. Бухановская // Серийные убийства и социальная агрессия: что ожидает нас в XXI веке? Медицинские аспекты социальной агрессии: материалы 3-ей международной научной конференции. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. — С. 76 — 80.

9. Фомина А. С. Расследование убийств, совершаемых по сексуальным мотивам / А. С. Фомина // Расследование преступлений против личности: [учебное пособие] / [под ред. О. Я. Баева]. — Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 1998. — С. 71 — 74.

10. Бухановский А. О. Серийные сексуальные преступления: психолого-психиатрические сопоставления / Бухановский А. О., Гайков В. Т., Байбаков Ю. Г. // Серийные убийства и социальная агрессия: что ожидает нас в XXI веке? Медицинские аспекты социальной агрессии: материалы 3-ей международной научной конференции. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. — С. 94.